

Maria NOWOSAD

PROBLEM OCHRONY ŚRÓDMIEJSKICH ZESPOŁÓW ZABYTKOWYCH NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Streszczenie. W miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego trzon zabudowy śródmieść stanowią zespoły zabytkowe sprzed II wojny światowej. Problem ochrony konserwatorskiej w strefach zanieczyszczeń przemysłowych i zasięgu podbudowy górniczej jest szczególnie trudny. Z pewnymi oporami zyskały sobie zespoły historyczne miejsce w planowaniu przestrzennym jako niezbędny element kompozycji każdego miasta.

PROBLEMS OF PRESERRATION OF HISTORIC ARCHITECTONIC COMPLEXES IN THE CITIES OF UPPER SILESIA

Summary. Most of the buildings in the centres of the cities of the Upper Silesian Industrial Region are architectonic complexes erected before the Second World War. Preservation of architectonic monuments in zones of high level of pollution and areas of underground mining is a difficult problem. It was not without resistance that these historic architectonic complexes found its proper place in the regional planning as an indispensable element of every town.

PROBLEME DES SCHUTZES VON STAOTINNEREN ALTERTÜMLICHKEITS-KOMPLEXEN IN GÓRNY ŚLĄSK (OBERSCHLESISIEN)

Zusammenfassung. Den hauptanteil der städtischen Bebauung im Górnośląski Okręg Przemysłowy (im Industriegebiet Górny Śląsk lub im ober-schlesischen Industriegebiet) bilden altertumliche Komplexe, welche vor dem II Weltkrieg entstanden. Das Problem des konservatorischen Schutzes in der Industrieverunreinigungszone und dem Bergwerkabbaugebiet ist besonders schwierig. Obwohl mit gewissem Widerstreben, haben sich die historischen Komplexe doch seinen Platz, als unentbehrliches Kompositionselement jeder Stadt, erworben.

1. Wprowadzenie

Spuścizna zasobów budownictwa, jaką odzyskaliśmy w Polsce po drugiej wojnie światowej, przeszła swoje etapy rozwojowe, z których wyróżnić można:

- etap odbudowy ze zniszczeń wojennych i konserwacji zaniedbanych starych budynków,

- etap budowy nowych osiedli mieszkaniowych na terenach wolnych,
- etap poszukiwania nowych terenów atrakcyjnych dla budownictwa mieszkaniowego, w tym przebudowa śródmieść.

Przebudowa śródmieść, uporządkowanie w nich funkcji centralnych, komunikacji wewnętrznej i zewnętrznej, to problemy jeszcze dziś nie do końca rozwiązane, szczególnie trudne wówczas, gdy śródmieście bazuje na zespołach obiektów powstałych w przeszłości. Fragment zachowanej historii miasta, to zazwyczaj jego śródmieście i centrum - teren wzmożonej intensywności zabudowy i aktywności.

Działalność inwestycyjna na takim terenie jest poważnie utrudniona i ogranicza się przeważnie do zakresu wprowadzania odmiennych funkcji do wewnątrz, by zaspokoić współczesne wymagania z maksymalnym zachowaniem oryginalnych wartości obiektu.

Obowiązkiem każdego projektanta, architekta czy urbanisty jest takie działanie, by przekształcenie miasta, a szczególnie jego śródmieścia i centrum zachowało swój autentyczny obraz minionych epok, przedstawiający ciągłość rozwoju i czytelność zmian zachodzących w przestrzeni śródmiejskiej (która dawniej była całym miastem lub kolonią).

Według stwierdzeń Deklaracji Amsterdamskiej uchwalonej przez Kongres Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego w Amsterdamie 21-25.X.1975 roku "...ochrona dziedzictwa architektonicznego winna być traktowana nie jako problem marginesowy, ale jako podstawowy cel planowania miast i zagospodarowania przestrzennego terenu".¹⁾ Dlatego problem modernizacji i rewaloracji w śródmieściach miast jest tak istotny i wymagający działań rozważnych, opartych na szczegółowych i rzetelnych studiach wstępnych.

Im starsze obiekty, tym wyższa ranga miasta, lecz jeśli historia sięga tylko XIX wieku, to ona musi przyjąć na siebie cały ciężar wzniosłości i niezbędnosci istnienia we współczesnym mieście i w świadomości ich mieszkańców.

W miastach górnośląskich, gdzie z małymi wyjątkami podstawę zabudowy śródmieść stanowią budynki powstałe w drugiej połowie XIX wieku i w pierwszej połowie XX wieku (często w średnim, złym lub bardzo złym stanie technicznym), problem jest o tyle trudniejszy, że trzeba wziąć dodatkowo pod uwagę oddziaływania przemysłu (szkody górnicze, zapylenie, działanie korozyjne niektórych związków chemicznych znajdujących się w powietrzu) na budynki i na

ludzi mieszkających i pracujących w tej strefie. Równocześnie faktem już w większości uświadomionym jest to, że zespoły śródmiejskie XIX i XX wieku stanowią jedyną wizualną historię miasta. Ta część przeszłości, choć w wielu wypadkach niewygodna i zniszczona przyjmowana jest jak coś, co należy do miasta i jest nieodłączną częścią jego krajobrazu. "Wytyczne do opracowania problematyki ochrony wartości kulturowych w planach zagospodarowania przestrzennego", przygotowane przez Zespół Ekspertów Międzyresortowej Komisji do Spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich (akceptowane przez Ministerstwo Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz Ministerstwo Kultury i Sztuki) w 1980 r.²⁾ stwierdzają, że: "Powszechnie wzrasta zainteresowanie współczesnego społeczeństwa rewaloryzacją starych dzielnic, ponieważ niezależnie od wartości materialnej stanowią one nie tylko dokument kulturowego i cywilizacyjnego rodowodu, lecz tworzą też przestrzeń społeczną o walorach humanistycznych i estetycznych, których nie jest w stanie zastąpić współcześnie kształtowane środowisko miejskie".

"Możliwość odnalezienia się w wielkim mieście poprzez znalezienie budowli i zakątków tak czy inaczej sobie bliskich, swojskich (...), jest jedną z wielkich ludzkich potrzeb".³⁾

Znajomość miejsc i odmienność kształtów (w porównaniu do obiektów współczesnych) dziś z wielu powodów już niemożliwa do powtórzenia powoduje, że "odbiorcą mniej interesuje metoda powstania fasady, natomiast jednoznacznie odczuwać będzie bogactwo detalu kojarzone najczęściej z wysoką kulturą sztuki budowlanej".⁴⁾ Stąd wyższa, bo subiektywna ocena zespołów zabytkowych w miastach GOP-u, dążenie do utrzymania ciągłości historii w obszarze miasta, wyjście na przeciw potrzebom społecznym. Na podjęcie tych rozważań wpłynęły następujące fakty:

- wciąż niepełne rozeznanie zasobów i wartości zespołów zabytkowych na obszarach śródmiejskich i w związku z tym często zdarzające się błędnie podejmowane decyzje realizacyjne; przestrzegają przed tym przyjęte w Wiedniu 1975 roku "Tezy w sprawie ochrony i rewaloryzacji miejskich zespołów zabytkowych" Komitetu Historycznych Ośrodków Miejskich na Kongresie Międzynarodowej Federacji Mieszkalnictwa i Planowania Przestrzennego: "Inne ważne potrzeby

społeczne wymagają zaspokojenia, jednakże troska o dziedzictwo kulturowe jest zadaniem szczególnie pilnym: jeśli nie zapewni się szybko jego skutecznej ochrony, skarby, które są owocem wysiłków i talentów minionych pokoleń, a stanowią dziś źródło naszej radości i przedmiot podziwu, mogą być bezpowrotnie roztrwonione",⁵⁾

- modernizacja układu komunikacyjnego, a szczególnie wyznaczenie przebiegu i realizacja Drogowej Trasy Średnicowej GOP oraz ustalenie stref ruchu pieszego w centrach,
- poszukiwanie możliwości zwiększenia powierzchni usług centralnych, a co za tym idzie porządkowanie rozkładu funkcji ze ściślejszym podziałem na centrum i strefę obrzeżną należącą do śródmieścia. Jednocześnie rozważania te są próbą przeciwstawienia się ujednoliceniu i schematyzmowi projektowania (tzn. ustala się pewien wzór rewaloryzacji śródmieścia i powiela go w kolejnych miastach). Są apelem o podtrzymanie odrębności i indywidualności każdego organizmu miejskiego, by z łatwością można było identyfikować miejsce pobytu.

2. Stan badań

Teren wybrany do opracowania nie posiada pełnej dokumentacji faktograficznej, studialnej i projektowej. W zakresie:

a) faktografii

- brak opracowań wielu zbiorów archiwalnych,
- wymaga uzupełnienia i aktualizacji inwentaryzacja we wszystkich dziedzinach,
- konieczne jest skompletowanie dokumentacji fotograficznej;

b) studiów

- niepełne jest rozeznanie zasobów zabytkowych; w trakcie opracowywania jest waloryzacja województwa katowickiego obejmująca szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe,
- brak jest opracowań historyczno-konserwatorskich na potrzeby planów ogólnych i planów szczegółowych każdej z miejscowości (z małymi wyjątkami),
- analizy opłacalności przeprowadzania remontów, w tym określenie stanu technicznego przeprowadzono tylko dla części miast (dziś już w większości nieaktualne);

c) projektów (w tym śródmieść i centrów)

- przeprowadzono zaledwie kilka konkursów SARP (Stowarzyszenie Architektów Polskich) i TUP (Towarzystwo Urbanistów Polskich) organizowanych na zamówienie władz miejskich; stanowiły one punkt wyjścia dla projektów realizacyjnych w latach 70,
- wykonano plany ogólne i szczegółowe zagospodarowania przestrzennego, które w mniejszym lub większym stopniu (raczej mniejszym) honorują w swoich rozwiązaniach zespoły historyczne; obecnie przeprowadza się ich aktualizację,
- podjęto próby rozwiązań rewaloryzacji, które objęły tylko fragmenty śródmieść, przy czym budzi zastrzeżenia wielkość planowanych wyburzeń,
- wykonano projekty rewaloryzacji lub adaptacji tylko pojedynczych reprezentacyjnych obiektów.

3. Uzasadnienie wyboru miast

Podjęte opracowanie obejmuje miasta przemysłowe Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego: Gliwice, Bytom, Zabrze, Ruda Śląska, Świętochłowice, Chorzów i Katowice.

Przy wyborze miejscowości decydujące znaczenie miały:

- położenie na wytyczonym w XIX wieku historycznym szlaku drogowym i kolejowym Gliwice-Katowice (z wyjątkiem Bytomia), który był wynikiem powstania przemysłu i przyczynił się do dalszego jego rozwoju oraz powstania miast; obecnie jest najintensywniej uczęszczaną trasą na dojazdy do pracy i do szkół,
- funkcja miasta przemysłowego, jaką pełnią wszystkie wybrane miasta,
- linia przebiegu szybkiej trasy ruchu kołowego DTŚ GOP (Drogowa Trasa Średnicowa Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego), która łączy bezkolizyjnie śródmieścia analizowanych miast,
- analogiczny rozwój miast od połowy XIX wieku do drugiej wojny światowej oraz ukształtowanie na tych zasobach budowlanych dzisiejszych śródmieść (z wyjątkiem Rudy Śląskiej, która nie wykształciła śródmieścia),
- posiadanie w śródmieściu zespołów historycznych, które powinny spełnić rolę zespołów zabytkowych (Starówki).

4. Ogólna charakterystyka GOP

Nazwa GOP - Górnośląski Okręg Przemysłowy - przyjęła się od 1953 roku, kiedy to użyto jej po raz pierwszy w uchwale rządu ustalającej założenia planu zagospodarowania tego obszaru.

GOP obejmuje środkową część województwa katowickiego (26,5% powierzchni województwa), rejon silnie uprzemysłowiony, stanowiący zespół miast i osiedli z charakterystycznym przemieszaniem zabudowy mieszkaniowej z terenami przemysłowymi. GOP ma urozmaiconą rzeźbę terenu, płytkie doliny i wzgórza o łagodnych stokach. Różnica poziomów sięga 180 metrów. Brak większych rzek, a cieki w obszarze uprzemysłowionym prowadzą, zamiast wody, mniej lub więcej stężone ścieki przemysłowe. Są tu nagromadzone punkty eksploatacji i przeróbki bogactw naturalnych. Głównym bogactwem naturalnym GOP są złoża węgla kamiennego, ponadto występują tu rudy cynku i ołowiu, skały wapienne o znaczeniu gospodarczym oraz pokłady gliny i piasku.

Rozwój ośrodków przemysłowych pociągnął za sobą równoległy wzrost mieszkalnictwa i sieci komunikacyjnej. To niespotykane w innych częściach kraju intensywne zagospodarowanie terenu doprowadziło do głębokich przemian środowiska, degradacji krajobrazu, zachwiania równowagi ekologicznej i spowodowało ciągle pogarszanie się warunków życia mieszkańców. Istotną cechą jest zanieczyszczenie atmosfery, które znacznie przekracza wielkości dopuszczalne z punktu widzenia zdrowotności - utrudniając regenerację i zmniejszając odporność na infekcję. Powoduje również szybką korozję konstrukcji i maszyn, zanieczyszczenia gleby, wód opadowych oraz szkody w roślinności.

Odziś na obszarze 2 tys. km² koncentruje się około 3 tysięcy zakładów przemysłowych. Ilość niespotykana nawet w skali świata i oczywiście niekorzystna. Przeciętna wielkość zaludnienia przekracza 1400 mieszkańców/1 km², na terenach zainwestowanych dochodzi do 4000 mieszkańców/1 km² (dane z 1985 r.), co stanowi 64,8% ludności regionu. W zasadzie cała strefa żywicielska województwa znajduje się poza obszarem GOP-u. Tu na skutek ogromnego opadu pyłów i innych skażeń w postaci konsystencji tlenków siarki, azotu, węgla, potasu, ołowiu i cynku - obszary rolnicze winny być wyeliminowane z produkcji rolniczej.

Lasy zajmujące 28,4% powierzchni GOP-u, z tego 60% w strefie skażenia, nie spełniają swojej roli ochronnej i rekreacyjnej. Na obszarze stanowiącym zaledwie 0,87% powierzchni kraju (około 2700 km²) i zamieszkałym przez 6,8% ludności (ponad 2500 tys.) wytwarza się: 40% koksu, 20% energii elektrycznej, 45% stali, 76% węgla oraz wydobywa się i przetwarza większość rud cynku i ołowiu (dane z 1987 r.). Te produkcje i towarzyszące im nie zawsze najnowocześniejsze technologie wytwarzania charakteryzują się emisją znacznych ilości zanieczyszczeń pyłowych i gazowych. Nakładanie się ujemnych zjawisk gospodarczej działalności, prezentowanej przez wszystkie gałęzie gospodarki narodowej, na tej stosunkowo małej powierzchni kraju, powoduje zagrożenie dla zdrowia, a nawet życia znacznej ilości mieszkańców. Szczególnie niebezpieczna jest emisja zanieczyszczeń związkami cynku, ołowiu i kadmu oraz substancjami toksycznymi, w tym rakotwórczymi i mutogennymi, jak: benzo(a) - antracen, fluoranten i jego pochodne, piren, benzo(a)piren, a powstające w środowisku poprzez procesy pirolityczne zachodzące przy niepełnym spalaniu paliw (węgiel, ropa naftowa), a także wytwarzaniu paku i asfaltu. Na obszarze GOP-u wyemitowano w 1988 roku ... blisko 2,3 mln ton zanieczyszczeń gazowych oraz około 550 tys. ton pyłów.

Na całym obszarze miast GOP-u opad pyłu przekracza dopuszczalną wartość 200 t/km²/rok. W 1987 roku na 26 badanych stanowiskach stwierdzono opad w granicach 375-762 t/km²/rok. Najwyższy opad przekraczający 700 t/km²/rok wystąpił w Chorzowie Starym i Zabrze Biskupicach.

Dopuszczalne stężenie pyłu w centrum GOP jest przekroczone przez blisko 100% czasu w roku przy normie dopuszczalnej 2%, znaczy to, że przy dopuszczalnej częstotliwości przekroczeń 7 dni w roku, przekroczenie to występuje praktycznie przez cały rok.

W strefie ujemnych oddziaływań mieszka praktycznie 100%, w strefie skażonej około 70% ludności województwa, dlatego odnowa środowiska na Górnym Śląsku jest sprawą pierwszoplanową i najważniejszą.

5. Krótka historia rozwoju i planowania przestrzennego GOP

Historia GOP-u wiąże się ściśle z powstaniem przemysłu na ziemiach śląskich. Początki górnictwa śląskiego sięgają XII wieku. Od 1138 roku po rozbiciu dzielnicowym Śląsk pozostaje we władaniu potomków Władysława Wygnańca.

XIII wiek przynosi silne rozdrobnienie na 30 księstewek. W pierwszej połowie XIV wieku książęta uznają zwierzchnictwo Czech. W XV wieku podejmowane próby odzyskania Śląska zostały tylko częściowo uwieńczone sukcesem. W 1526 roku na przeszło 200 lat zagarniają Śląsk pod swoje władanie Habsburgowie. Po wojnie z Austrią w 1742 roku panowanie nad Śląskiem przejmuje rząd pruski. Rosną wielkie fortuny magnackie Dönnersmarcków, Schaffgotschów, Ballestrema, Hohenlohego, Gieschego i innych przemysłowców. Postęp techniczny przyspiesza rozwój przemysłu. Pracę rąk ludzkich zastępują maszyny. Po "wieku pary" szybko wschodzi "wiek elektryczności", który opanowuje wszystkie dziedziny życia. Budowa linii kolejowych i nowych arterii komunikacyjnych przyczynia się do znacznego powiększenia miast istniejących oraz powstania nowych miast - Królewska Huta i Katowice. Wzrasta znaczenie regionu jako bazy surowcowej, później przemysłu hutniczego i metalowego dla Europy Zachodniej.

Po pierwszej wojnie światowej w 1921 roku Rada Ambasadorów stanowiąca organ wykonawczy mocarstw sprzymierzonych podzieliła Śląsk, region dotychczas jednolity i zwarty gospodarczo, na dwie części, z których południowo-wschodnia obejmująca w przybliżeniu 2/3 zagłębia przemysłowego przypadła Polsce. Część północno-zachodnia z miastami Gliwice, Zabrze, Bytom pozostała w granicach państwa niemieckiego.

Dr M. Orłowicz - referent dla spraw turystyki w Ministerstwie Robót Publicznych w "Ilustrowanym przewodniku po Województwie Śląskim" tak opisywał w roku 1926 Górny Śląsk: "Na niewielkiej przestrzeni kilkunastu mil kwadratowych znajdują się porozrzucane obok siebie kopalnie węgla, cynku, ołowiu i żelaza, koksownie, fabryki amoniaku, smoły, brykietów, olbrzymie huty żelazne, stalownie, walcownie, odlewnie, tłocznie i kuźnice, fabryki: wagonów, maszyn, drutu, armatur, huty cynkowe, walcownie cynku, huty

ołowiu, fabryki przetworów ołowiu, kamieniołomy, wapienniki itd. Wszystkie te zakłady strzelają ku niebu tysiącem kominów, których dymy warstwą sadzy pokrywają okolicę oraz osady ludzkie zbudowane szeregiem koszarowatych kilkupiętrowych kamienic. Wszędzie biegną tory kolei normalno- i wąskotorowej, zaś zakłady fabryczne łączy kolejka linowa.

Miejscowości łączą się jedne z drugimi, pól uprawnych i lasów prawie się nie widzi, natomiast raz po raz wpadają w oko kilkupiętrowej wysokości zwały odpadków z kopalń i hut".⁶⁾

W nowych warunkach politycznych podjęto próbę utworzenia po stronie niemieckiej "Trójmiasta".⁷⁾ Po światowym kryzysie gospodarczym, który objął również cały Górny Śląsk, nastąpiło ożywienie w przemyśle. W tym czasie wzrasta ranga Bytomia pełniącego rolę miasta granicznego.

Ogólnie lata międzywojenne można scharakteryzować jako okres dużych trudności gospodarczych, jak zmiana dotychczasowych międzynarodowych powiązań z rynkami zbytu i zaopatrzenia, światowe kryzysy ekonomiczne i inne.

Druga wojna światowa nie poczyniła wielkich szkód w zasobach budownictwa i przemysłu. W styczniu 1945 roku dzięki ofiarności robotników region ten zachował gotowość produkcyjną. Po raz pierwszy w swoim istnieniu teren obecnego GOP-u znalazł się w granicach jednego państwa. Przeprowadzono modernizację górnictwa, hutnictwa i przemysłu energetycznego.

Racjonalne planowanie przestrzenne na terenie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego mogło rozwinąć się dopiero po drugiej wojnie światowej. Ważnym wydarzeniem w historii planowania był Plan Regionalny wykonany na przełomie lat 1953/54 oraz opracowane w ślad za nim plany miejscowe miast. Podstawowym założeniem koncepcji zespołów autorskich pod kierunkiem architektów Romualda Pieńkowskiego i Bolesława Malisza była deglomeracja. Wprowadzeniem w życie zasad deglomeracji była rozpoczęta już w 1950 roku budowa Pyskowic, Radzinkowa, Gołonoga, a w szczególności Nowych Tych⁸⁾, które stały się symbolem nowych tendencji w planowaniu przestrzennym na terenie GOP-u. Różnice między koncepcją planu a realizacją były znaczne, dlatego w roku 1962 został zaproponowany Plan Generalny GOP-u. Opracowany przez zespół pod kierunkiem Mariana Dziewońskiego nowy plan zakładał wytworzenie czterech rejonów miejskich na

bazie jednorodnego systemu gospodarczego. Z punktu widzenia przestrzennego i funkcjonalnego przewidywano rejony: zachodni (Gliwice-Zabrze), północny (Bytom), wschodni (Sosnowiec-Będzin) i centralny (Katowice), które miały dążyć do scalenia. Plan zakładał, że przy zachowaniu integralności całego zespołu z centrum dyspozycyjnym w Katowicach utrzyma się podział na zróżnicowane pod względem funkcji rejony, z własnymi wyspecjalizowanymi centrami usługowymi.

Lata siedemdziesiąte modernizują założenia planu z roku 1962 utrzymując zasadnicze kierunki działania. Perspektywiczny Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Katowickiego z roku 1977 wykonany przez zespół pod kierunkiem Wojciecha Armaty przewidywał wyodrębnienie dużych jednostek przestrzennych "dla przeciwdziałania tendencjom "plazmowego" rozwoju wewnętrznej strefy GOP"⁹⁾, policentryczny układ ośrodków dyspozycyjno-usługowych, stworzenie zintegrowanych zespołów miejskich. Najnowszy obowiązujący obecnie "Plan regionalny województwa katowickiego" opracowany został w latach 1985-89 pod kierunkiem Michała Łukowskiego. Formułą tego planu jest być "planem integrującym sferę społeczno-gospodarczą i przestrzenną (...). Oznacza to, że:

- region katowicki traktuje się jako układ otwarty i integralną część makroregionu i kraju, określony istniejącymi i przewidywanymi powiązaniem z otoczeniem. W układzie wewnętrznym region ten podlega podziałowi strukturalnemu obejmującemu obszar podstawowy GOP oraz pozostałe obszary funkcjonalne, ...".¹⁰⁾

Górnośląski Okręg Przemysłowy, jak na swoje terytorialne możliwości zapewnienia wszystkim mieszkańcom godziwych warunków mieszkania, pracy i wypoczynku, osiągnął już maksymalną liczbę ludności.

Zadaniem następnych lat jest powstrzymanie dalszego napływu ludności do miast celem ograniczenia gęstości zaludnienia, która nie powinna przekroczyć w mieście 2000 mieszkańców/km² oraz taki rozwój gospodarki przestrzennej, aby można było wszystkim zapewnić co najmniej średni standard życia.

Aktualnie obowiązujący plan regionalny województwa katowickiego zakłada między innymi po roku 2000:

- zahamowanie przyrostu migracyjnego z zewnątrz, przy zaleceniu
- migracji wewnętrznej w celu odciążenia obszaru centralnego GOP,

- umocnienie policentrycznego układu wielofunkcyjnych ośrodków, kładąc nacisk na naturalny rozwój jednostek osadniczych (dogęszczanie) oraz przebudowę i modernizację tkanki istniejącej.

Działania te dotyczą obszaru węzłowego GOP, a więc centrów i śródmieść omawianych miast. Wymaga to podjęcia zdecydowanych zmian w rozkładzie programu funkcji, uporządkowania komunikacji i przekształceń przestrzennych.

"(...) celem przebudowy śródmieść jest stworzenie takiej organizacji przestrzeni, która ułatwi wszystkim zainteresowanym korzystanie z urządzeń ogólnomiejskich. Ramy przestrzenne, w jakich mieszczą się różne rodzaje aktywności śródmiejskich, powinny tworzyć atrakcyjną oprawę, stwarzając jednocześnie atmosferę dobrego samopoczucia użytkownika. Jednak tak ogólnie sformułowany cel sprawia, że w planie zagospodarowania przestrzennego można go interpretować różnie, nawet przeciwstawnie".¹¹⁾

6. Problemy zespołów zabytkowych na Górnym Śląsku

Jakie miejsce w świetle potrzeb przebudowy śródmieść wybranych miast górnośląskich zajmują zespoły zabytkowe, co rozumie się przez zespół zabytkowy, jaką przyjmują one funkcję i jaki to ma wpływ na rozwój każdego miasta?

Przed przystąpieniem do rozważań uściślenia wymagają pojęcia: centrum, śródmieście i zespół zabytkowy. W tym celu warto posłużyć się kilkoma definicjami.

"Centrum" jest to obszar funkcjonalnie wyodrębnionego ośrodka miasta o funkcjach usług oddziałujących co najmniej w skali całego miasta, położony w miejscu, gdzie zbiegają się szlaki różnych rodzajów komunikacji. Tworzy ono obszar najintensywniej zabudowany, największy ośrodek pracy w mieście i skupisko najsilniejszych aktywności".¹²⁾ "Jest najbardziej zróżnicowanym i skomplikowanym obszarem kulturowym, jaki stworzyło społeczeństwo miejskie. Jest systemem o wielu poziomach zarówno z punktu widzenia struktury przestrzennej społecznej, jak i kulturowej. Centrum jest częścią miasta, które:

- w stosunku do pozostałych części przestrzeni miejskiej jest

obszarem odrębnym pod względem infrastruktury instytucjonalnej, kompozycji urbanistycznej i wartości architektonicznej,

- jest obszarem w stosunku do całego miasta względnie niedużym,
- jest obszarem najlepiej w mieście usytuowanym pod względem komunikacyjnej dostępności dla swych użytkowników,
- jest obszarem o kluczowym znaczeniu dla funkcjonowania społeczności miasta, a także dla społeczności obszaru, który jest przez oddziaływanie tego miasta zdominowany,
- jest identyfikowany przez miejską społeczność jako obszar, na którym przebiegają najważniejsze procesy życia publicznego.

Centrum miasta jest wielką księgą czasu i historii. Posiada przy tym wiele warstw czasu przeszłego, nieliczną ilość zjawisk eksponujących teraźniejszość, jest wreszcie "oknem miasta" zwróconym ku przyszłości".¹³⁾

"Śródmieście jest to obszar o funkcjach mieszanych, którego dominantę stanowią funkcje usługowe charakterystyczne dla ośrodka miejskiego. Położone w środku ciężkości układów różnych komunikacji tworzy obszar miasta najintensywniej zabudowany, a zarazem jest największym ośrodkiem pracy i aktywności".¹⁴⁾

"Obszar śródmiejski skupia najcenniejsze budowle i zespoły zabytkowe, jak i najważniejsze instytucje publiczne o znaczeniu ogólnomiejskim. Występuje w miastach wielkich i średnich, których przeszłość sięga co najmniej 100 lat. W takich ośrodkach, w wyniku przestrzennego rozwoju miejskiego organizmu, obszar miasta sprzed lat staje się obszarem śródmiejskim otoczonym przez dzielnice nowsze. Przyszłości więc zawdzięcza swe znaczenie jako dzielnicy mieszkalnej".¹⁵⁾

"Przez zespół zabytkowy rozumiemy zgrupowanie budowli oraz otaczających je terenów, które z uwagi na swe walory poznawcze lub emocjonalne zasługują na zachowanie. Zespół może obejmować (...) zarówno obiekty powstałe w odległej, jak i niedalekiej przeszłości".¹⁶⁾

Dla obszaru wybranego do analizy wykonano cały szereg opracowań z różnych dziedzin i branż, lecz w konfrontacji z potrzebami jest to zbyt mało, gdyż wypracowane materiały nie dają pełnego obrazu rozwoju i stanu aktualnego miast. W spuściźnie faktograficznej brak jest przede wszystkim systematyczności zarówno kronikarskiej, jak też współczesnej, a dalej jednakowego, ujednolici-

conego wzoru zapisów i gromadzenia danych. Takie ujęcia analiz pozwoliłyby na przeprowadzenie miarodajnych porównań i uchwycenie zarówno drastycznych, jak też zasadniczych różnic rozwoju, a więc i tych, które nie powinny mieć miejsca. Na przykład Bytom wciąż jeszcze nie osiągnął oczekiwanego i logicznie możliwego stopnia rozwoju. Do tej pory systematycznie prowadzone są i ewidencjonowane badania w określeniu kategorii zagrożenia górniczego zależnego od prowadzonych kierunków i intensywności eksploatacji pól węglowych, a dalej stopnia zanieczyszczeń atmosfery i gleb.

O ile informacje o wielkości kategorii szkód górniczych miały i mogą mieć bezpośredni wpływ na wielkości, kształt i rodzaj budownictwa, o tyle znajomość stopnia zanieczyszczenia powietrza na lokalizację, głównie osiedli mieszkaniowych, do niedawna miały wpływ znikomy. Wynikało to z przeświadczenia (w dużym stopniu popartego badaniami) o bezradności wobec wzrastających szkodliwych emisji chemicznych przemysłu obejmujących prawie cały obszar GOP-u (ponad 90%) i niemożności znalezienia terenów pod mieszkalnictwo o "czystym powietrzu". W tej sytuacji nowe osiedla lokalizowano tam, gdzie stopień zanieczyszczeń był mniejszy lub ich rodzaj mniej szkodliwy.

Przy takim stanie rzeczy dzielnice śródmiejskie, a szczególnie ich centra, otoczone najstarszymi zakładami przemysłowymi i osiedla robotnicze przy zakładach znajdują się w obszarze największych zagrożeń. Bezpośredni wpływ wspomnianych zagrożeń mieszkańców można zmniejszyć skracając czas ich pobytu przez wprowadzenie zmian funkcji z mieszkaniowej na usługowo-handlową na terenie centrum i przeznaczenie, w miarę możliwości, dużych powierzchni na zieleń w śródmieściu. Dotychczas nie podjęto prób pełnego rozeznania i oszacowania wartości zasobów budownictwa powstałego w różnych okresach przed drugą wojną światową. Niewątpliwie najwyższą oceną mieszkańców cieszą się: domy 1-, 2-, 4-rodzinne z ogródkami z lat 1910-14, znajdujące się na pograniczu śródmieść lub poza nimi i budynki wielorodzinne z lat międzywojennych, powstałe po światowym kryzysie gospodarczym, czyli w latach 1935-40 z komfortowymi (nawet na dzisiejsze warunki) mieszkaniem.

Zespoły średniowieczne, z narosłymi w ciągu wieków późniejszych budynkami, cieszą się szczególnym szacunkiem ogółu ze względu na swój dostojny, kilkusetletni wiek. Chronione prawem bez większych przeszkód powinny przetrwać dla następnych pokoleń.

Zespoły z okresu XIX wieku i początku XX wieku są najbardziej narażone na wyburzenia i likwidację lub "modernizację" zmieniającą całkowicie ich charakter (usuwanie dekoracji fasad, zmiana otworów okiennych, tynkowanie elewacji z cegły glazurowanej itp.).

Zespoły lub pojedyncze obiekty z lat międzywojennych powstałe po stronie polskiej, chociaż nie uznane jeszcze w pełni za zabytkowe, traktowane są z szacunkiem jako dzieło polskiej nowatorskiej myśli architektonicznej, równej w tym czasie z osiągnięciami architektury światowej. Projekty architektów niemieckich zrealizowane w "Trójmieście" cenione są natomiast za funkcjonalność i rzetelność wykonania.

Architektura przełomu wieków, której przydatność do niedawna rozpatrywano tylko pod kątem stanu technicznego, doczekała się nobilitacji publicznej na sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Łodzi w 1971 roku. Na 22 zgłoszone referaty, 12 poświęconych było architekturze: "(...) gdy przewaga zainteresowań jakąś jedną dziedziną jest tak przytłaczająca, zamiast przypadku należy węszyć prawidłowość".¹⁷⁾

W tym samym czasie wiele opracowań studialnych nie docenia jeszcze wartości i znaczenia emocjonalnego tej architektury. Na przykład K. Madurowicz w swojej pracy o obszarach centralnych¹⁸⁾ w ocenie wnętrz urbanistycznych stwierdza, że: "(...) trasy formowane w późniejszych okresach historycznych (ul. Zwycięstwa i ul. Dworcowa w Gliwicach) oddziałują emocjonalnie słabo, pozostawiając sobie funkcje utylitarne".¹⁹⁾

Coś zupełnie odwrotnego wykazała inna praca wykonana dziesięć lat później. Natomiast niektóre projekty konkursowe w tym czasie pozostawiają fragmenty starej zabudowy, kierując się wyłącznie względami ekonomicznymi i technicznymi.

Obecnie zespoły architektoniczne sprzed drugiej wojny światowej są nierozzerwalną częścią miast górnośląskich, tym bardziej że w wielu miastach powstałych w XIX wieku są najstarszą i jedyną jego historią, zrosły się z miejskim krajobrazem, przypominają burzliwe dzieje ostatnich 150 lat. Ich obecność w każdym mieście jest niezbędna, powinny "być" troskliwie chronione i tworzyć ważny element kompozycji miasta."²⁰⁾

7. Zakończenie

W czarnym, zadymionym krajobrazie Śląska ukształtowane "w skali człowieka" wnętrza urbanistyczne, o ścianach pełnych ozdobnych detali przypominających zamierzchłe czasy "wielkich wieków" są chętnie przez mieszkańców akceptowane. Problem architektury XIX i XX wieku wystąpił ostro w latach sześćdziesiątych, to jest w czasie, w którym zabrakło wolnych terenów na rozbudowę centrów i śródmieść. Rozwiązań szukano w wrywkowych opracowaniach studialnych, konkursach architektonicznych i drobnych realizacjach. Opracowania studialne ograniczały się do pojedynczych branż bez podejmowania prób syntezy. Realizacje ograniczyły się do wyłączenia niektórych odcinków ulic w centrum miasta z ruchu kołowego. Uzyskano efekty połowiczne, gdyż nie wyeliminowano ruchu dostawczego oraz w niektórych wypadkach ruchu tramwajowego.

W latach siedemdziesiątych powstają pierwsze projekty uwzględniające zasoby architektury przełomu wieków. W większości wypadków kończyły się one na fazie przygotowawczej studiów przedprojektowych lub na opracowaniach konkursowych. Jedynym chlubnym przykładem jest zatwierdzony szczegółowy plan zagospodarowania przestrzennego śródmieścia Bytomia, powstały na podstawie prac konkursowych SARP.

Po raz pierwszy problem ochrony dóbr kultury ujęto w planie województwa w 1977 roku. Założenia do planu regionalnego ukończone w 1986 roku określiły plan jako integrujący strukturę społeczno-gospodarczą i przestrzenną, obejmujący środowisko przyrodnicze i kulturowe oraz strefy wytwórczo-osadnicze. Podstawą założeń do planu były:

- porządek wartości dziedzictwa kulturowego i ładu przestrzennego, tj. określenie tożsamości regionu,
- wnioski ze stanu istniejącego, a więc i z przeszłości:
 - a) korzystne - nagromadzenie zasobów kulturowych,
 - b) niekorzystne - niszczenie tradycji kulturowych, układów urbanistycznych i architektonicznych, dewastacja krajobrazu kulturowego i naturalnego,
- ustalenie mechanizmu zmian w strukturze regionu,
- opracowanie scenariuszy rozwoju przyszłości.

Problemem do rozwiązania w planie (według przyjętych założeń) było między innymi ustalenie zasad i kryteriów ochrony tradycji kulturowej, kształtowanie przestrzeni regionu w zgodności z dziedzictwem kulturowym i dla jego wzbogacenia, ochrona i rewaloryzacja tego krajobrazu.

W wyniku ujęcia tradycji kulturowych w założeniach i planie regionalnym podjęto równoległe z opracowaniem planu wykonanie studium waloryzacji województwa katowickiego.²¹⁾ Waloryzacja obejmuje sferę materialną i duchową dóbr regionu. Oprócz analizy zasobów przyrodniczych, archeologicznych, przestrzennych w sferze urbanistyki i architektury, analizy demografii, emigracji i imigracji, etnografii, wiary (religii), przemian historycznych itp. opracowanie to podejmuje po raz pierwszy i jako jedyne w Polsce próbę analizy trwałości tradycji wyodrębnionych w regionie krain kulturowych (i geograficznych równocześnie), analizę twórczości np. literackiej itp. Niewątpliwą wartością pracy oprócz podjęcia nowych tematów analizy dotąd nie podejmowanych jest przekazanie tych informacji w formie map, co pozwala wykorzystać je we wszelkiego rodzaju studiach przestrzennych. Te szeroko zakrojone przygotowania badawcze i metodologiczne ułatwiły sformułowanie ochrony dziedzictwa kulturowego już w samym planie regionalnym. W skład priorytetu rozwojowego kulturowo-technologicznego wchodzi między innymi "Zachowanie dóbr kultury materialnej i duchowej - dotyczy podtrzymania tradycji w krainach kulturowych regionu oraz w jego ośrodkach. Obejmuje ono również ochronę zachowanych wartości kultury materialnej i duchowej w regionie". Projekt tradycji kulturowych zakłada rozwój kulturowy wszystkich krain województwa, które traktuje jako integralne obszary funkcjonalne. "We wszystkich krainach zakłada się odtworzenie i wzbogacenie całości zespołów i obiektów zabytkowych świadczących o tożsamości regionu". Dla wszystkich winny być wykonane projekty rewaloryzacji oparte na rzetelnej dokumentacji konserwatorskiej.

Drugim ogromnym osiągnięciem ostatnich lat - świadectwem wzrastającej świadomości wagi problemu - jest opracowanie wykonane przez Gdański Ośrodek Dokumentacji Zabytków, wytycznych konserwatorskich do planu krajowego. Konfrontacja stref ochrony przestrzeni kulturowej i stref zagrożeń ekologicznych pozwoli (mamy nadzieję) na prawidłowe ustalenie preferencji finansowania działań

konserwatorskich i umożliwi korzystniejsze z punktu widzenia ochrony przestrzeni kulturowej lokalizowanie nowych zadań gospodarczych (w szczególności przemysłu uciążliwego).

Warto również wspomnieć o podejmowanych próbach wykorzystania techniki zapisu komputerowego w opracowaniu studiów, wytycznych konserwatorskich oraz symulacji projektowej na wszystkich poziomach planowania przestrzennego.

Problemy podtrzymania ciągłości tradycji kultury materialnej i duchowej w dobie nowego ładu gospodarczego i daleko posuniętej samorządności wymagają przygotowania do tych działań nie tylko specjalistów, ale i społeczeństwa tak, aby w pędzie za opłacalnością nie stracić bezpowrotnie czegoś cennego z naszej przeszłości.

Przypisy

- 1) E.Małachowicz - Ochrona środowiska kulturowego, tom II, wybór tekstów, Politechnika Wrocławska, Wrocław 1982 s.163
- 2) wydane w październiku 1981.
- 3) A.Wallis - Miasto i przestrzeń; PWN, Warszawa 1977, s.228
- 4) K.Kucza-Kuczyński - Czwarty wymiar architektury miasta; Arkady, Warszawa 1982, s.43
- 5) W.Ostrowski - Zespoły zabytkowe a urbanistyka; Arkady, Warszawa 1980, s.229
- 6) W.Nałęcz-Gostomski - Dzieje i rozwój Wielkich Katowic; Katowice 1926, s.43.
- 7) Planowane "Trójmiasto" to: Gliwice, Zabrze, Bytom
- 8) Głównymi projektantami są Hanna Adamczewska-Wejchert i Kazimierz Wejchert
- 9) Rejony GOP: zachodni - Gliwice (Łabędy, Zabrze, część Rudy Śląskiej), północny - Bytom (Piekary, Radzionków, część Rudy Śl.), wschodni - Sosnowiec (Będzin, Dąbrowa Górnicza, Żąbkowice), południowy - Katowice (Mysłowice, Świętochłowice, Chorzów, Siemianowice. część Rudy Śl.). Tekst Perspektywicznego Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Katowickiego, Katowice 1977
- 10) Na podstawie tekstu Planu Regionalnego Województwa Katowickiego wykonanego pod kierunkiem Michała Łukowskiego

- 11) B.Maliszowa - Śródmieście; Arkady, Warszawa 1974, s.168
- 12) B.Maliszowa - op.cit., s.20
- 13) A.Wallis - Informacja i gwar; PIW, Warszawa 1979, s.18-19
- 14) B.Maliszowa - Śródmieście; Arkady, Warszawa 1974, s.20
- 15) A.Wallis - Informacja i gwar; PIW, Warszawa 1979, s.21-22
- 16) W.Ostrowski - Zespoły zabytkowe i urbanistyka; Arkady, Warszawa 1980, s.9
- 17) J.Białostocki - Sztuka 2 poł.XIX w., "Sztuka przed stu laty", PWN, Warszawa 1973, s.7
- 18) K.Madurowicz - Stan istniejący i procesy zachodzące w obszarach centralnych miast konurbacji śląsko-krakowskiej Będzin-Gliwice-Sosnowiec-Zabrze; Instytut Urbanistyki i Architektury Oddział Katowice, 1971
- 19) op.cit., s.34
- 20) W.Ostrowski - w rozmowie z redakcją "Architektury": "Architektura" 4/76, s.20
- 21) pod kierownictwem Wojciecha Czecha

LITERATURA

- [1] Bardzińska-Bonenberg T., Locher-Książek K., Nowosad M. - Detal architektoniczny, urbanistyczny i krajobrazowy miejskich zespołów zabytkowych GOP 1865-1914; opracowany na wybranych przykładach Gliwic, Katowic i Bytomia; Problem międzyresortowy MR.I.6 grupa tematyczna V.A. 1g 1982-85; maszynopis - Instytut Kształtowania Krajobrazu Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej.
- [2] Białostocki J. - Sztuka 2 poł.XIX wieku; PWN, Warszawa 1973.
- [3] Biuro Planowania Przestrzennego w Katowicach - Perspektywiczny Plan Zagospodarowania Przestrzennego województwa katowickiego, tekst planu, Katowice 1977.
- [4] Biuro Planowania Przestrzennego w Katowicach - Plan regionalny województwa katowickiego, tekst, Katowice 1990.
- [5] Kucza-Kuczyński K. - Czwarty wymiar architektury miasta; Arkady, Warszawa 1982.

- [6] Małachowicz E. - Ochrona środowiska kulturowego t.II; Politechnika Wrocławska, Wrocław 1982.
- [7] Madurowicz K. - Stan istniejący i procesy zachodzące w obszarach centralnych miast konurbacji śląsko-krakowskiej Będzin-Gliwice-Sosnowiec-Zabrze; Instytut Urbanistyki i Architektury, Oddział Katowice, 1971.
- [8] Maliszowa B. - Śródmieście; Arkady, Warszawa 1974.
- [9] Nałęcz-Gostomski W. - Dzieje i rozwój Wielkich Katowic; Katowice 1926.
- [10] Nowosad M. - Zespoły zabytkowe w świetle potrzeb przebudowy śródmieść miast przemysłowych na przykładzie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego; praca doktorska, promotor prof. H.Adamczewska-Wejchert, Politechnika Warszawska 1983.
- [11] Ostrowski W. - Zespoły zabytkowe a urbanistyka; Arkady, Warszawa 1980.
- [12] Ostrowski W. - Architektura 4/76 (rozmowa z redakcją Architektury)
- [13] Urząd Wojewódzki w Katowicach - Założenia do Planu Regionalnego województwa katowickiego, Katowice 1986.
- [14] Wallis A. - Informacja i gwar; PIW, Warszawa 1979.
- [15] Wojewódzka Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Katowicach - Zanieczyszczenie atmosfery w województwie katowickim w latach 1985-1987; Katowice 1988.

Recenzent: Doc.dr hab.inż.arch. Andrzej Wyżykowski

Wpłynęło do Redakcji: 12.11.1991 r.

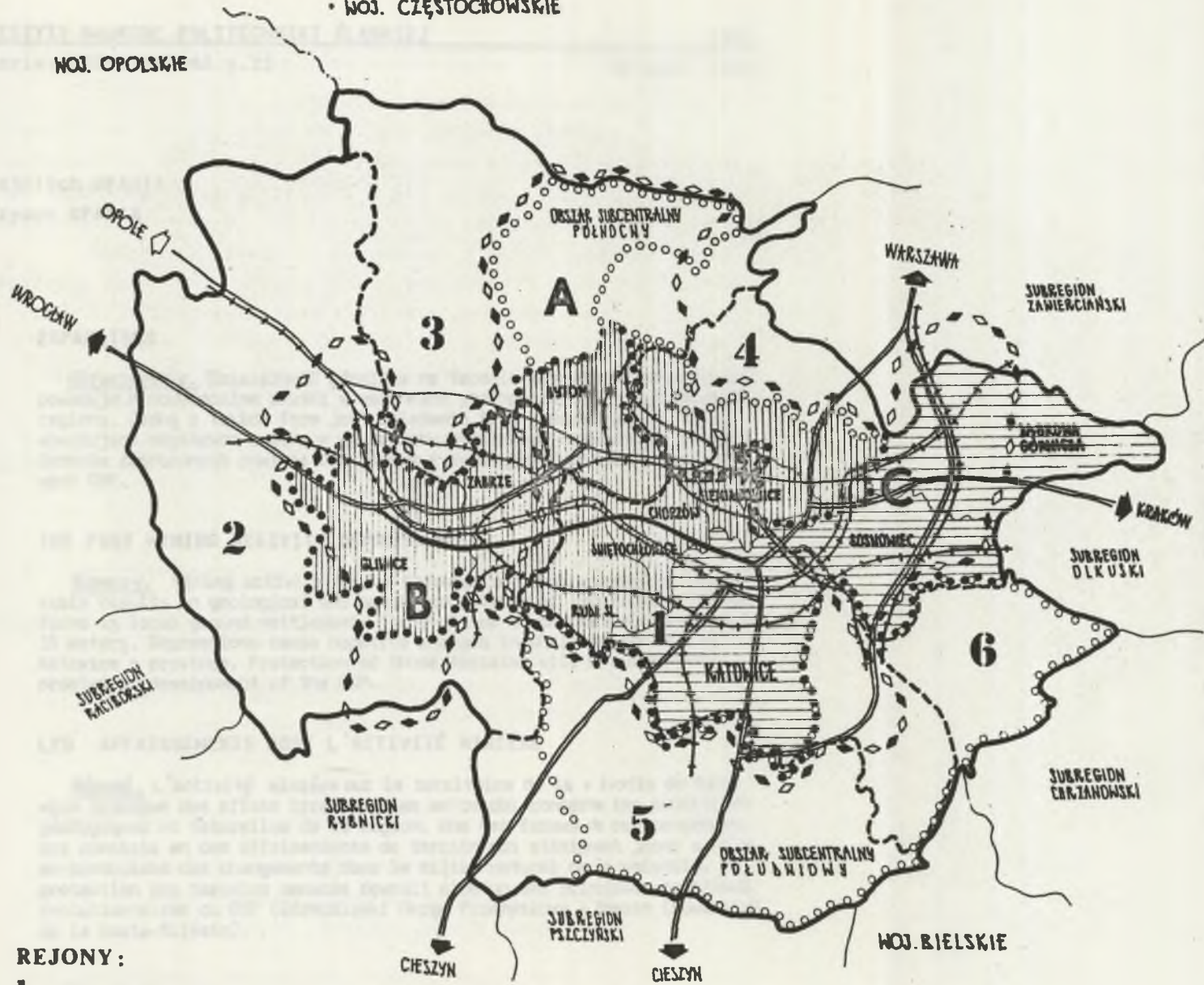
Abstract

During the last few years when the Secession came into vogue and when the interest in the architecture of the turn of the last century was observed, the centres of Silesian industrial cities were elevated to the level of "noble Old Towns". They found its proper place as one of the more important issues of regional planning. Studies that are being gradually undertaken are aimed at outlining protection zones of cultural space and zones of ecological hazard. Its confrontation should facilitate the making of proper decisions on preferences for the financing of health preservation and preservation of historic architectonic objects and complexes. It will facilitate the determination of social functions and new economic undertakings in the cities consistent with the ecologic priorities.

The issue of supporting the continuity of the traditions of material and intellectual culture in the era of new economic order and high level of autonomy calls for the preparation to those activities not only by the specialists but also by the whole society - so as not to forfeit the virtues of our past while striving after profit.

WOJ. CZĘSTOCHOWSKIE

WOJ. OPOLSKIE

GÓRNOŚLĄSKI OKRĘG PRZEMYSŁOWY

SCHEMAT

OBJAŚNIENIE ZNAKÓW :

- Obszary centralne
- ||||| Rejony przebudowy i ponadprzeciętnej ilości mieszkańców
- ==== Rejony wymagające intensywnej przebudowy i modernizacji
- Obszary subcentralne
- ◊◊◊ Granice krain kulturowych
- — — Granice miast
- — — Istniejące trasy główne
- — — Drogi regionalne
- — — Drogowa Trasa Średnicowa
- — — Kolejowy Ruch Regionalny
- — — Kolej

REJONY :

- 1 - Katowicki
- 2 - Gliwicki
- 3 - Bytomsko - Tarnogórski
- 4 - Zagłębiowski
- 5 - Tyski
- 6 - Jaworznicki

KRAINY KULTUROWE :

- A - Bytomsko - Katowicka
- B - Gliwicko - Zabrzeńska
- C - Zagłębiowska (centralna)

Opracowanie: M. Niwosad na podstawie Planu Regionalnego Województwa Katowickiego - Biuro Planowania Przestrzennego w Katowicach - luty 1990r.